

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
URBÁN MÁTÉ
REMETERENDI ÉS CISZTERCI TÁJSZEMLELET A 11–12. SZÁZADI
ELBESZÉLŐ FORRÁSOK ALAPJÁN

Történettudományok Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Székely Gábor, DSc. egyetemi tanár

Középkori és Kora-újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

A program vezetője: Poór János, DSc. tanszékvezető egyetemi tanár

A bizottság tagjai

Elnök: R. Várkonyi Ágnes, DSc, professzor emeritus

Belső bíráló: Klaniczay Gábor, DSc, címzetes egyetemi tanár

Külső bíráló: Deák Viktória Hedvig, PhD, tanszékvezető egyetemi tanár

Titkár: Nagy Balázs, PhD, egyetemi docens

Tag: Sággy Marianne, CSc egyetemi docens

Tag: Romhányi Beatrix, CSc, habil. docens

Tag: Laszlovszky József, CSc egyetemi docens

Témavezető: Sz. Jónás Ilona, DSc, professzor emeritus

Budapest, 2013.

Témamegjelölés. A disszertáció a 11–12. századi remetemozgalom szellemiségének tájszemléletét vizsgálja a monasztikus elbeszélő források segítségével. A „remete-reneszánsz” tájfelfogásával nemcsak azért érdemes foglalkozni, mert a természeti környezet fontos szerepet töltött be a remeték és szerzetesek aszkézisében és mindennapi életében, hanem azért is mert a 12. század fokozott érdeklődéssel fordul a teremtett világ felé. Roger Sorrell szerint a ciszterciek és a remeték sok tekintetben előkészítették Assisi Szent Ferenc természetkultuszát. A koldulórendi természetszemlélettel a középkorkutatás már régóta hangsúlyosan foglalkozik, a témát számos különböző, és olykor egymásnak ellentmondó nézőpontokból vizsgálták a történészek, ezzel szemben a ciszterciek és a remeterendek természetszemlélete sokkal kevésbé kutatott téma. Mindazonáltal a ciszterciek és a táj viszonyára több a középkori monaszticizmussal foglalkozó munka kitér, valamint önálló cikkek foglalkoznak annak főként szimbolikus vonatkozásaival. Az utóbbi két évtized tájrégészeti irodalma pedig megalkotta a kolostori táj fogalmát, amely legteljesebben a ciszterciek tájalakító munkája nyomán rajzolódik ki. Ennek ellenére összefoglaló munka nem született az egyrészt spirituális megközelítésből, másrészt az anyagi kultúra szempontjából vizsgált témáról. A remeterendek tájszemléletét még jobban elhanyagolta a kutatás, ezzel kapcsolatban csak rövidebb utalások találhatók a szakirodalomban.

A disszertáció szerkezete. A disszertáció első főfejezetében a téma historiográfiáját, az előzményeket és a történeti kontextust mutattuk be. A *Toposzok születése és vándorlása* című fejezetben a monasztikus hagiográfia tájbrázolásának alapvető motívumait: a sivatagi atyákhoz kötődő *locus horribilis*, az antik eredetű *locus amoenus* és az Ószövetségben megjelenő Paradicsomot mutattuk be. Ezek a toposzok évszázadokon keresztül meghatározták a monasztikus irodalomban felbukkanó tájleírásokat. Ezután a téma történeti kontextusaként röviden ismertettük a 11–12. századi remetemozgalom kialakulását, amelyet „remete-reneszánsznak” nevezünk. A „sivatag” ciszterci mítosza című alfejezetben azt mutattuk be, hogy a szakirodalom hogyan értelmezi a *locus horribilis* topozsának használatát a korai ciszterci dokumentumok retorikájában. Ezt a fejezetet módszertani kiindulópontnak szántuk. A 3. fejezetben néhány, különböző korokból származó, főként hagiográfiai szöveg segítségével azt vizsgáltuk, hogy milyen fejlődés mutatható ki a monasztikus tájbrázolásban.

A disszertáció felépítése részben Victor Turner struktúra-*communitas* elméletére épül, ugyanis a dolgozat törzsanyagát képező 4. (*A félelmetes vadon és az oltalmazó erdő*), 5. (*Táj*

és legitimáció) és 6. (*A mennyei és földi harmónia*) fejezeteket a *communitas*ból struktúrává alakulás folyamata szerint rendeztük. *A félelmetes vadon és az oltalmazó erdő* című fejezetben főként az erdőben élő spontán remeteközösségek és a természet kapcsolatát vizsgáljuk. A spontán remetecsoport, amíg nem alakul renddé, *communitast* alkot, a remeték *communitasa* pedig leginkább a térbeli *liminalitással* hangsúlyozta szembenállását a struktúrával. A *Táj és legitimáció* című fejezetben azt elemeztük, hogy a tájábrázolásnak milyen szerepe volt a remeteközösségek monasztikus renddé alakulása során, ezt a változást a *communitas*ból a struktúrává alakulás folyamatoként is értelmezhetjük. Ezen belül *Az isteni akarat* című fejezet azzal foglalkozik, hogy a kialakuló remeterendek helykiválasztását hogyan kötötte az isteni szándékhoz a hagiográfiai irodalom. Az Isten által kiválasztott vidék a remetecsoport renddé alakulásának szimbóluma, ahol a korábbi *communitas* struktúrává alakul. Mindazonáltal a kiválasztott hely legitimációs szerepe gyakran annak *liminális* jellegéből fakad. Az átalakulás folyamatát jól illusztrálja, hogy a letelepedő szerzetesrendek miként fogtak hozzá környezetük átformálásához. A monasztikus renddé alakuló remeteközösség a vadont agrárvidékké alakítja, erről *A táj átalakítása* című fejezetben számolunk be. Míg *A félelmetes vadon, oltalmazó erdő* című fejezetben gyakori motívum az ember és az erdő szimbiózisa, addig az említett fejezetben a táj markánsabb átalakításával találkozunk. *A mennyei és földi harmónia* című, 6. fejezet a már megalapított monostor, vagyis a kialakult struktúra tájszemléletét vizsgálja, itt azonban az előző két fejezettel ellentétben főleg nem hagiográfiai, hanem egyéb monasztikus elbeszélő forrásokra támaszkodunk. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy mindhárom főfejezetben néhány kivételtől eltekintve ugyanazon korban és ugyanazon monasztikus közegben írt forrásokat használtunk, ezért előfordul, hogy egy szentéletrajzra több fejezetben is hivatkozunk. A hagiográfiai irodalomban megjelenő tájábrázolás gyakorta szimbolizálja a szent ember egy-egy életszakaszát, ezért olykor a főszereplő ideiglenes, erdei lakhelyét és végleges monostorának környékét egészen ellentétes fogalmakkal írja le a szerző.

A 7. és a 8. fejezet már nem követi a Turner-féle *communitas-struktúra* elméletet, mivel forráscsoportját tekintve eltér az előző háromtól, ugyanis eddig azt elemeztük, hogy a monasztikus szerzők hogyan vélekedtek saját rendjük tájszemléletéről. A 7. fejezetben azonban azt vizsgáljuk, hogy a külső szemlélők, az udvari klerikusok hogyan vélekedtek a remeték, remeterendek és különösen a ciszterciek valamint a táj kapcsolatáról. A „*Világon kívüli hely a világ közepén*”: *a ciszterci táj kritikája* című fejezetben önálló következtetésekre is jutunk a témával kapcsolatban, *A remete és lovag* fejezetet viszont kitekintésnek szánjuk, ahol a szakirodalmi véleményeket foglaltuk össze.

A disszertáció szerkezete – mint a fentiekből kiderül – tematikus szempontok szerint épül fel, azonban egyes fejezeteknél a kronológia is meghatározza a felépítést. A *toposzok születése és vándorlása* és a *Van-e fejlődés a tájábrázolásban?* című fejezetek a vizsgált motívumok időbeli változásait követik. A 4., 5. és 6. fejezet, mint láttuk tematikusan szerveződik, de a remetecsoportok renddé alakulásának fázisai kronológiai folyamatként is felfoghatók.

A disszertációban felhasznált források. A disszertációban főként a ciszterciek, a remeterendek és olykor a bencések által írt elbeszélő forrásokat vizsgáljuk. A narratív forrásokon belül leginkább hagiográfiai írásokra támaszkodunk, egyrészt azért, mert bőséges anyagot szolgáltatnak, másrészt azért, mert ezek a források mutatják be legjobban a monasztikus gondolatvilágot, lelkiiséget. Susan Bratton rámutatott, hogy a középkori természetszemlélet vizsgálatának a monasztikus hagiográfia az egyik legjobb és legkevésbé kiaknázott kiindulópontja. Mindezt figyelembe véve az elemzésben tekintettel kell lenni a hagiográfia műfaji sajátosságaira. A szentéletrajzok (*vita, legenda*) elsősorban egy eszmény bemutatására törekszenek, így a bennük előforduló információk és motívumok is a bemutatott eszménynek – mártíromság, szüzesség, önmegtartóztatás stb. – vannak alárendelve. A táj és a természet is ezek közé a toposzok közé tartozik.

A vizsgált korszakban a szentéletrajzok célja gyakorta az újonnan alapított rendek legitimitációjának hangsúlyozása volt, ezért a hagiográfusok legfőképpen az önkéntes szegénység és az önmegtágadás erényeit emelték ki, és ezen aszketikus erényeknek megfelelő tájat ábrázoltak. A vizsgált hagiográfiai források között leggyakoribbak a 11–12. században élt rendalapítók életírásai. Ezen kívül magányos remeték, mint Godric of Finchale és kora középkori szentek, mint Szent Fiáker életírásait is bevontuk az elemzésbe, abban az esetben, ha az általunk vizsgált korban és közegben íródtak. A középkori legendák közül Szent Euszták történetét használtuk fel a disszertációban.

A ciszterci rendtörténeti dokumentumokban fontos szerepe van a tájábrázolásnak. Kiemelten foglalkozunk Cîteaux alapítását bemutató *Exordium Cisterciivél* és *Exordium Parvummal*, valamint a melsai apátság krónikájával. Ezek a szövegek ugyanis az ideális ciszterci tájat mutatják be a helykiválasztással kapcsolatban. A korai ciszterci dokumentumok tájábrázolásának legitimitációs szerepével az utóbbi évek szakirodalma is sokat foglalkozott.

A monasztikus, elsősorban bencés szerzők krónikáiban megjelenő tájleírásoknak is figyelmet szentelünk az elemzés során. Kolostori tájat ír le többek között William of

Malmesbury *De Gestis Pontificum Anglorum* című munkája, valamint Ordericus Vitalis *Historia Ecclesiastica*-ja. Itt kell megemlítenünk Guibert de Nogent *Monodiae* című művét, amely a korban igen ritka műfajnak: önéletírásnak is tekinthető. A krónikák elbeszélését nem kötik úgy a toposzok, mint a szentéletrajzokét, ezért elképzelhető, hogy a bennük ábrázolt táj közelebb áll a valósághoz, bár a szerzők gyakran ebben az esetben is fontosnak tarthatták a leírt monostor legitimitációját, és az eszményi táj megjelenítését.

A „*Világon kívüli hely a világ közepén*” című alfejezetben a ciszterci táj az udvari klerikusok elbeszélő forrásaiban megjelenő ábrázolását vizsgáljuk. Az elemzett források között található egy útleírás: Gerald of Wales: *Itinerarium Cambriae* című műve, valamint ugyanezen szerző *Speculum ecclesiae* című munkája. Szintén ugyanitt foglalkozunk Walter Map: *De nugis curialium* című elbeszélő művével, amely az angol királyi udvar életét bírálja. Ezek a szerzők a külső szemlélő szempontjából ábrázolják a ciszterci tájat, ezért a monasztikus szerzőkkel szemben sokkal inkább negatív, semmint pozitív módon elfogultak.

A vizsgált korszakban több levél is leírja a kolostori tájak paradicsomi szépségét. Mivel a levelek nem a hagiográfiai eszmény szolgálatában ábrázolják a tájat, sokkal tágabb lehetőséget biztosítanak a természettel kapcsolatos személyes érzelmek kifejezésére. A kor szerzetesi reformmozgalmának kiemelkedő alakjai közül Petrus Venerabilis és Kölni Szent Brúnó is megemlékeznek az eszményi tájról leveleikben.

A 12. századi rendi szokásjoggyűjtemények közül elsősorban a ciszterciekhez köthetők azok, amelyekben megjelennek a tájra utaló elemek, a megtelepedési előírások kapcsán. A *Charta caritatis* és a generális káptalan statútumai rögzítik, hogy a monostorokat a lakott területektől messzi vidéken, egymástól meghatározott távolságra kell felépíteni.

A *hortus conclusus* című alfejezetben a „fehér szerzetesek” misztikus irodalmát használtuk fel. Ide több műfajt is besorolhatunk: prédikációkat, homíliákat, leveleket, Szentírás-kommentárokat. Elsősorban Clairvaux-i Szent Bernát és utódai misztikus műveiből merítünk, amelyekben számos növény-szimbolikára utaló elem található. Legfontosabb ezek közül Bernát az *Énekek énekéhez* írott befejezetlen prédikációgyűjteménye, amelyet halála után több ciszterci apát is megpróbált befejezni.

A kolostori régészet, a monasztikus topográfia és a helynevek vizsgálata lehetővé teszi a remeték és szerzetesrendek természetszemléletének egzakt kutatását. Így a hagiográfiai és misztikus szövegekből kibontakozó spirituális tájszemlélet kiegészül olyan

kontrollcsoportokkal, amelyek a valós földrajzi környezettel kapcsolatos viszonyról tanúskodnak. Munkánkban a tájrégészetnek nem szentelünk külön fejezetet, de hasonló kontrollcsoportként alkalmaztuk a helyneveket, amelyek sokat elárulnak a monasztikus természetszemléletről, ugyanis a helynévadást a rendi eszmények és a földrajzi sajátosságok egyaránt befolyásolhatták. A helynevek előnye, hogy statisztikai elemzésre különösen alkalmas forráscsoportot alkotnak, kronológiai és topográfiai táblázatok állíthatók fel belőlük, illetve több különféle tipológia szerint csoportosíthatók. Így a hagiográfiai, misztikus és egyéb elbeszélő forrásokból vett szövegeket, kiegészítjük egy adattárral, ahol az eszmetörténeti vonulattól eltérően számszerűsíthető és összegezhető adatok állnak rendelkezésünkre.

Alkalmazott módszerek. Az elemzés során gyakran alkalmazott módszer a toposzok és motívumok kronológiai, topográfiai elemzése, különös figyelemmel arra, hogy az egyes toposzok milyen jelentésváltozáson mentek át térben, időben és rendenként. A *Van-e fejlődés a tájábrázolásban?* című fejezetben elsősorban a hagiográfiai források és a bennük szereplő motívumok kronológiai fejlődését vizsgáltuk.

A *Látomás és helykiválasztás* című alfejezetben egy speciális hagiográfiai motívumot vizsgáltunk egy adott korszakban, az említett alfejezetben a 11–12. századi remeterendi és ciszterci alapítástörténetekhez kötődő látomásokat elemeztük, és az egyes monostorok helykiválasztásához kötődő látomások közötti hasonlóságokra és különbségekre koncentráltunk.

Egyes alfejezetekben egy-egy kiválasztott témát illetve forrásrészletet részletesebben vizsgáltunk esettanulmány keretében. A tironi monostor alapítását bemutató esettanulmányunkban többek között azt elemeztük, hogy a hagiográfus hogyan használja fel a táj több különböző nézőpontból történő ábrázolását az általa hangsúlyozott eszmény alátámasztására.

A motívumok és toposzok vizsgálatát néhány fejezetben a szakirodalmi terminológiát követve mutattuk be (*A remete és a vadász*), olykor azonban saját magunk is felállítunk toposz kategóriákat, és új szemszögből vizsgáltuk a már ismert motívumokat. Ilyen kategória például a *locus horribilis* által körülzárt *locus amoenus*, amely önálló alfejezetcímként is megjelenik. Az egyik fő motívum, amelyet vizsgáltunk a táj átalakítása (erről azonos című fejezetben szóltunk bővebben), a táj átformálásának négy különböző kategóriáját állítottuk fel: 1. A pogány táj deszakralizálása/ a táj krisztianizálása. 2. A táj valós átalakítása. 3. A táj spirituális átalakítása. 4. A táj elidegenítése. Ezek közül az utóbbi hármat *A táj átalakítása*

című főfejezetben mutattuk be, a táj deszakralizálásával pedig külön alfejezetben foglalkoztunk, mivel ez a toposz a 11–12. században alig jelenik meg.

Gyakran ugyanazon források több tematikus fejezetben is megjelennek, ugyanis előfordul, hogy egy szentéletrajzon belül több különböző tájábrázolás is szerepel, vagy többször ábrázolják ugyanazt a tájat különbözőképpen. Az is lehetséges, hogy egy tájleíráson belül többféle motívum van, amelyek más-más tematikai egységbe illenek.

A 12. századi gazdasági és társadalmi változások a természetszemléletet is átalakították. Jacques Le Goff szerint a lovagregények szimbólumrendszerében számos utalás található a korszak kolonizációs munkálataira (grands défrichements).

Kérdések és válaszok. A disszertációban többek között azt vizsgáltuk, hogy 11–12. századi monasztikus elbeszélő forrásokban is felfedezhetőek-e a korszak természetszemléleti váltására utaló motívumok, szimbólumok? Chenu elmélete szerint a 12. századi ember fokozott érdeklődéssel fordult a természet felé. Massimo Montanari viszont úgy véli, hogy az agrárcivilizáció terjedésével párhuzamosan az ember is egyre inkább eltávolodik a természettől. Ez a feltevés nem mond teljes mértékben ellent az előbbinek, ugyanis Montanari természet alatt elsősorban a vadon világát érti. Alfred K. Siewers közelmúltban megjelent, *Strange Beauty* című munkája – amely az ír szigetvilág természetszemléletét mutatja be – azon a véleményen van, hogy az intenzív fizikai kapcsolat a természettel a 12. században kezdett elsorvadni. Ekkortól veszi át az uralmat a szimbolikus természetfelfogás, amelynek véleménye szerint fő szószólója Clairvaux-i Szent Bernát lesz.

Az áttekintett anyag tanúsága szerint a hagiográfiai irodalomban a tájfelfogással kapcsolatos változások sokkal inkább közvetett, mint közvetlen módon jelentkeznek. Inkább az figyelhető meg, hogy a régi motívumok és toposzok új jelentéstartalommal bővülnek. A tájábrázolás a hagiográfiában az életírást képviselő eszményt emeli ki, ezért az eszmény változásával a táj is gyakran változik. Míg a 4. században a táj a magányos remete aszkézisének volt eszköze, addig a „remete-reneszánsz” idején a szent emberek önmegtartóztatása és apostoli életvitele mellett a monostori közösség egységét és harmóniáját jelenítette meg, többek között ezért ábrázolták gyakran paradicsomi tájként a kolostor környezetét.

Az állatok megszelídítésének toposza már Remete Szent Antal életrajzában megjelenik, ez a motívum a szent emberek vadon feletti hatalmát szimbolizálta. A 11–12.

században azonban új elemek kapcsolódnak az állatszeliidítési toposzokhoz. Széles körben elterjed a remete és a vadász toposza, amely a nemesség és a monostorok eltérő tájhasználatára világít rá. Ekkor jelenik meg az apróbb állatok, madarak gondozásának motívuma is, amely előrevetíti Assisi Szent Ferenc természetszeretetét. A ciszterci hagiográfiában a remete nemcsak a vadak megszelidítőjeként jelenik meg, hanem a megszelidített állatok segítségével termékeny tájjá alakítja át a vadont. A vadállatok igába fogásának toposza már régóta jelenlevő motívum főként az ír-kelta hagiográfiában, amelyet a ciszterciek új jelentéstartalommal töltek meg, ugyanis a járomba fogott erdei vadak toposza, nemcsak a vadon megszelidítésére, hanem a rend erőteljes agrárexpanziójára is utalhat.

Az általunk átvizsgált hagiográfiai anyag nem igazolja Montanari elméletét, amely szerint az agrárcivilizáció fejlődésével párhuzamosan a középkori ember egyre inkább félelemmel és távolságtartással tekintett a vadon világára. A 12. századi rendalapítók vadonban eltöltött életét hasonlóan ábrázolja a hagiográfia, mint a kora középkori remetékét. A természettel kapcsolatban elsősorban pozitív hozzáállás rajzolódik ki a forrásokból. A vadonnal szembeni félelem és idegenkedés kevésbé jelenik meg a szentéletrajzokban. Ezekben a forrásokban az erdő sokkal inkább menedékhelyként bukkan fel, semmint félelmetes tájként. Az erdő a 12. századi *vitákban* is gondoskodik a remeték élelméről, megélhetéséről, lakóhelyéről, védelméről. A vadonnal kapcsolatban a hagiográfiai források sokkal inkább kontinuitásról, mint törésről tanúskodnak. Tironi Szent Bernát életírásában a remeték tökéletes szimbiózisban élnek az erdővel. Az állatok megmentését és gondozását leíró epizódok pedig nem arról árulkodnak, hogy az ember eltávolodott a természettől, hanem inkább arról, hogy közelebb került hozzá.

A levelek, krónikák, önálló tájleírások már nem közvetett, hanem olykor közvetlen módon is utalnak a természetszemléletben bekövetkezett váltásra. Két fontos motívum jelenik meg bennük: a táj szépségének és hasznosságának felismerése, valamint az ember tájformáló munkájának kiemelése. A szemléletbeli váltást egyértelműen fogalmazza meg Gilbert of Hoyland, ciszterci apát a bylandi apátság leírásával kapcsolatban.

A disszertáció fontos kérdése, hogy a remeterendek és a ciszterciek hogyan értékelték saját tájformáló munkájukat. A vadon megszelidítésének motívuma, az erdőirtás, a pusztaság termékkennyé tétele milyen formában jelenik meg a reformrendek hagiográfiájában?

A korai ciszterci forrásokban a *locus horribilis*nek és a vadonban eltöltött élet ábrázolásának hasonló szerepe van, mint a remeterendeknél. A ciszterci hagiográfia nem emeli ki sokkal nagyobb mértékben a kolonizáció motívumát, mint a remeterendi. Az erdőben megtelepedő remetecsoportok mindegyike megtisztítja a monostoralapításra kiválasztott területet és fát vág az építkezéshez, de a korszak nagy erdőirtási munkálataira (grands défrichements) kevésbé utalnak ezek a szövegek. A két állattörténet, – amely esetlegesen a ciszterci agrárexpanzió hatékonyságát szimbolizálná – a ciszterci hagiográfia része. Ciszterci szerző, Jocelin of Furness írta Szent Kentigern életírását, Robert of Knaresborough *vitáját* pedig feltehetően szintén egy (ismeretlen) ciszterci. A két életírás azonban nem függetleníthető a remeteeszménytől, hiszen mindkettő egy remete életét ábrázolja.

Néhány rendnek – különösen a cisztercieknek – határozott koncepciója volt a helykiválasztással és a tájpreferenciával kapcsolatban. Sorrell véleménye szerint a ciszterciek és a remeték természetszemlélete ugyan nagyon hasonló volt, de az előbbi csoport sokkal fontosabbnak tekintette az ember tájátalakító munkáját és az általa alkalmazott technológia szerepét a táj átformálásában, amelynek segítségével ő maga is részesévé vált a teremtésnek. A források vizsgálata során arra kerestük a választ, hogy volt-e különbség az egyes rendek tájszemlélete között a 11–12. században. Ha volt különbség, akkor mennyiben beszélhetünk bencés, ciszterci, remeterendi tájszemléletről?

Az áttekintett forrásanyag tanúsága szerint a 11–12. századi szerzetesrendek tájszemlélete között nincsenek jelentős eltérések. A *teremtés dicsérete* című alfejezetben bemutattuk, hogy a bencések, a ciszterciek és a remeterendek egyaránt előszeretettel használták a *locus amoenus* elemeit a kolostori táj ábrázolásához. Azok a leírások, amelyek a valós tájat paradicsomi szépségű helyként mutatják be mindegyik vizsgált szerzetesrend esetében nagyon hasonlóak. A karthauzi Szent Brúnó, Vilmos, Saint-Denis-i bencés szerzetes és az ismeretlen 13. századi ciszterci leírásai néhány szövegrésznél szinte szó szerint megegyeznek. Sorrell a ciszterci tájszemlélettel kapcsolatos következtetéseit főként Clairvaux 13. századi leírásából szűri le, ami a rend tájfelfogásának összegzése, ellenben viszonylag kései forrás. Sorrell feltevését annyiban módosítanánk, hogy valóban nem volt teljesen megegyező a remeték/remeterendek és ciszterciek tájszemlélete vizsgált korszakunk végén, azaz a 13. század elején, azonban a 12. századi ciszterci és remete/remeterendi források természetszemlélete között nincs jelentős különbség. A ciszterciek és remeterendek szövegeiben egyaránt fontos szerepet kap a természetben végzett kétkézi munka, a táj valós és spirituális átalakítása és a teremtett világ szépségének dicsérete. A természet leigázása a

technika segítségével a 12. századi ciszterci forrásokban nem jelenik meg hangsúlyosan, csak a 13. század elején Clairvaux leírásában. A fentiekhez még annyit teszünk hozzá, hogy a természet túlcorduló bőségét és szemet gyönyörködtető szépségét Clairvaux leírásához nagyon hasonlóan ábrázolja Vilmos, Saint-Denis-i szerzetes 1150 körül keletkezett levelében. Ez a leírás csak annyiban tér el a 13. századitól, hogy kevésbé hangsúlyozza az emberi technika szerepét a természet átalakításában. A kultúrtáj és az ember keze munkájának nyoma ebben a leírásban is megjelenik, de a természet átalakítását korántsem olyan markánsan ábrázolja, mint Clairvaux leírása. Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az ember testéről és lelkéről gondoskodó, az érzéket gyönyörködtető táj lírai ábrázolása nem egyedül a ciszterci irodalomhoz köthető a vizsgált korban, hiszen a bencés monostorból származó, és remeteségben élő Vilmos is ugyanígy ábrázolja a kolostori tájat. Clairvaux leírása nem a teremtett világ túlcorduló ábrázolásában hoz újat, hanem azzal, hogy kiemeli az ember és az általa alkalmazott technika szerepét a teremtés tökéletesebbé tételében.

A helynevek vizsgálata alapján szintén kijelenthető, hogy a ciszterci és a remeterendi természetszemlélet nagyon hasonló volt, azonban ez a forráscsoport több eltérésre hívja fel a figyelmet, mint a hagiográfiai anyag. Az elemzés megerősítette Dimier elméletét, mely szerint a ciszterciek leginkább a mennyei szépségre, fényre és boldogságra utaló nevekkel illették monostoraikat. Mi azonban sokkal inkább arra koncentráltunk, hogy a természeti táj elemei milyen arányban jelennek meg a helynevekben. A hegyre utaló nevek magasabb aránya a remeterendeknél kézenfekvőnek tűnik, és egyaránt magyarázható a karthauzi és ciszterci letelepedési stratégiákkal. A vízre utaló helynevek magasabb aránya a remetéknél viszont meglepő, hiszen a ciszterci monostorok többsége folyóvíz mellett feküdt. Témánk szempontjából azonban fontosabb, hogy erdőirtásra vonatkozó apátságnevek a ciszterci helynévanyagban néhány alkalommal előfordulnak, a remeterendi helynevekben pedig egyáltalán nem jelennek meg. Ez az arány látszólag arra utal, hogy a ciszterciek nagyobb részt vállaltak a kolonizációs munkából, mint a remeték, ami ellentmond Constance Berman és az újabb kutatások elméleteinek. Ezek az apátságok viszont nem dél-francia területen fekszenek, amely vidékre Berman vizsgálatai kiterjedtek, hanem olyan peremterületeken, ahol sokkal valószínűbb a ciszterciek aktív részvétele a kolonizációs munkában. Az erdőirtásra utaló ciszterci monostornevek főként német és spanyol területen találhatóak. A remeterendeknél kétszer annyi erdei fára vonatkozó helynevet találtunk, mint a cisztercieknél, a hárs, a boróka vagy a vörösfenyő elnevezés nem a bibliai motívumok vagy az antik retorika hatását mutatja, hanem a szoros kapcsolatot a természeti környezettel. Ebből az arányból arra lehet

következtetni, hogy a remeterendek némileg intenzívebben érzékelték a táj szépségét, mint a ciszterciek. A legtöbb erdei fára és erdőre vonatkozó helynév a grandmonti rendnél található, ennek a rendnek a helynévadását nem a „mennyei topográfia”, hanem az „erdei topográfia” határozta meg. A helynévanyagból ebben az esetben egészen eltérő tájszemlélet rajzolódik ki, mint a hagiográfiai forrásokból. A grandmonti szentéletrajzokban ugyanis a táj kizárólag *locus horribilis*ként jelenik meg. Az elemzett helynevekből viszont arra lehet következtetni, hogy a ciszterciek jobban törekedtek a táj átalakítására, mint a remeterendek, mivel egyedül náluk jelennek meg irtásra utaló helynevek.

Mivel számos vizsgált forrás monostor- vagy rendalapítást mutat be, fel kellett tennünk a kérdést, hogy milyen legitimációs szerepe volt a tájnak a vizsgált szövegekben. A ciszterci rend korai dokumentumaiban megjelenő tájbrázolást a szakirodalom is a legitimáció eszközeként tartja. Vajon a többi remeterend alapításának leírásában is hasonló szerepet töltött be a táj?

A tájbrázolás a vizsgált forrásokban a hagiográfiai mondanivaló hangsúlyozása mellett nagyon gyakran tölti be a rendi legitimáció szerepét. A hagiográfiai és legitimációs funkció gyakorta fedik egymást. Amint azt *A sivatag ciszterci mítosza* című alfejezetben részletesen ismertettük, a *locus horribilis*nek kizárólag legitimációs szerepe volt a korai ciszterci dokumentumokban. A *Táj és legitimáció* című főfejezetben azt vizsgáltuk, hogy a tájbrázolás milyen módon szolgálta a legitimációt a többi remeterendi forrásban, illetve a ciszterci hagiográfiában. A szakirodalom megállapítása szerint a cisztercieknél a *locus horribilis* és a táj átalakítása, azaz a kolonizáció motívuma szolgálta elsősorban a legitimációt. Az elemzés során a Turner-féle *communitas-struktúra* modellből indultunk ki. Feltételeztük, hogy a *communitashoz*, vagyis esetünkben az erdőben élő, kötetlenebb életmóddal rendelkező remetecsoporthoz más tájbrázolás kötődik a vizsgált forrásokban, mint a struktúrához, vagyis a letelepedett, regulával rendelkező monasztikus közösséghez. Ez a modell csak a szentéletrajzok esetében használható, és azokon belül is csak azokban az esetekben, ha a forrás a szent ember remeteéveit és monostoralapítását egyaránt bemutatja. A 11–12. században azonban elég gyakori jelenség volt, hogy egy szerzetesi közösség alapítója az alapítás előtt remeteéletmódot folytatott. A *communitas-struktúra* modellhez kötődő feltevésünk Tironi Bernát és Ravennai Romuald életírásainak tájbrázolásaiban igazolódott. Mind Bernát, mind Romuald *vitájában* a magányos remeteséghez a *locus horribilis*, a monostoralapításhoz pedig a *locus amoenus* motívuma kötődik.

A tájbrázolás egyes vizsgált hagiográfiai szövegekben túllépi a legitimációs szerepet és a bencés rend kritikájának közvetett eszközévé válik. A remetemozgalom szorosan összefonódott az egyház és a szerzetesi reformmal, ezért egyes hagiográfiai motívumok a korabeli egyház struktúrájának – szűkebb értelemben a bencés monaszticizmus – bírálataként is felfoghatók. A *locus horribilis* leírások a remeterendek és ciszterciek szigorú aszkézisét hangoztatják az elpuhult kolostori életet élő bencésekkel szemben. A *viták* azt sugallják, hogy a vadonban folytatott remeteéletmód sokkal alkalmasabb a regula betartására, mint a kortárs bencés monostorok környezete. A 11–12. századi remeték legtöbbje korábban bencés szerzetes volt, és általában monostorából vonult a vadonba. A *stabilitas loci* ellentétje az erdőben való vándorlás. A monostor masszív kőépületét felváltja a gallyakból összeállított ideiglenes kunyhó, a kenyeret, a bort és az akkorra már bőséggé váló monasztikus étkezést pedig az erdei bogyók és gyökerek helyettesítik.

A *locus amoenus* is betöltheti a bencés monostori élet közvetett bírálatának szerepét a korabeli monasztikus elbeszélő forrásokban. Vilmos, Saint-Denis-i szerzetes levele szembeállítja Saint-Denis-en-Vaux remeteségének paradicsomi szépségű, békés táját a vitákkal és botrányokkal teli bencés anyamonostorral.

A tájbrázolás legitimációs szerepét más szempontból is vizsgáltuk. Felállítottunk néhány kategóriát, amelyeknek segítségével a táj bemutatása a legitimációt szolgálja. Ezek közül az egyiket, a deszakralizációt *A félelmetes vadon és az oltalmazó erdő* című fejezetben tárgyaltuk, mivel a tematika alapján indokolt volt ottani elhelyezése. A táj deszakralizálása alatt a pogány természet krisztianizálását értettük, illetve a vadon által visszahódított római települések rekolonizálását. Ez a fajta tájalakítás korszakunkban nem jelenik meg, viszont a vadon megszelídítésének előzményeként szükséges volt bemutatni.

A másik három kategóriát: a kolonizációt, a táj spirituális átalakítását és a táj elidegenítését főként *A táj átalakítása* című fejezetben tárgyaltuk, de más helyeken is foglalkoztunk ezen témákkal. A kolonizáció legitimációs szerepére a ciszterciek esetében a szakirodalom is felhívta a figyelmet. A táj spirituális átalakítása – amikor a szerzetesek közössége az Istentől elhagyott pusztaságot mennyei tájjá alakítja – a valós átalakításhoz hasonlóan szolgálhatja a legitimációt. A legjobb példa erre Clairvaux-i Szent Bernát életírásában, a *Vita Primá*ban található Clairvaux alapításával kapcsolatban, ezt a szöveget több szempontból is elemeztük. A legjelentősebb ciszterci anyamonostorhoz hasonlóan a táj spirituális átalakításának motívuma Savigny és Premontre alapításának leírásában is

megjelenik. *A táj elidegenítése* című alfejezetben azt vizsgáltuk, hogy milyen módon húznak határokat a szerzetesek a szent és profán táj között. Az elemzés során felhasználtuk Martha Newman elméletét, aki azt vizsgálta, hogy a ciszterci okleveles anyagban hogyan jelenik meg a birtokok fokozatos elkülönítése a világi szférától. A monasztikus elbeszélő forrásokban is megjelenik a táj elidegenítésének motívuma. A korszak hagiográfiai írásaiban a remete kertje a külvilágtól elhatárolódó, szakrális terület, ahol az isteni igazságszolgáltatás érvényesül.

Végül arra kerestük a választ, hogy a 11–12. századi monasztikus tájleírások megszerkesztésében a toposzok, valamint az antik és bibliai retorikai hagyományok mellett szerepet játszott-e a személyes percepció? Felfigyeltek-e a korszak monasztikus szerzői a természeti szépségekre?

A legtöbb monasztikus tájleírás a bibliai és késő antik toposzokat követi, a toposzok használata viszont nem jelenti azt, hogy a valós táj ábrázolásától teljes mértékben elzárkóztak a szerzetesek. Jean Leclercq szerint a ciszterciek és általában a 12. századi monasztikus szerzők tájleírásai nem tanúskodnak a szerzők természetszemléletéről, ugyanis azoknak megalkotásában a személyes megfigyelés semmilyen szerepet nem játszott, ezek a leírások kizárólag az antik és biblikus retorika elemeiből építkeznek. Leclercq véleménye szerint a 12. századi szerzetesség szimbolikus gondolatvilágában kevésbé jelennek meg a természettel kapcsolatos érzelmek és megfigyelések. Ezzel szemben Étienne Gilson azt hangoztatja, hogy a ciszterciek szoros kapcsolatban éltek a természettel és monostoraik táji szépsége megjelenik misztikus irodalmukban is. Ezt az elméletet képviseli Martha Newman is, aki szerint a ciszterci irodalomban felbukkanó gazdag természeti képek és a mezőgazdasági munkák megjelenítése arról tanúskodik, hogy a fehér szerzetesek fogékonyak voltak a természet szépsége iránt. Newman szerint az, hogy a ciszterciek párhuzamot vontak a lélek művelése és a kert művelése között arra utal, hogy a természeti táj átformálása fontos része volt életüknek. Ezeket a kérdéseket *A „Hortus conclusus”* című alfejezetben ismertettük Clairvaux-i Szent Bernát természetszemlélete kapcsán. Az áttekintett forrásanyag alapján kijelenthetjük, hogy a ciszterci természetszemléletre vonatkozóan inkább Gilson és Newman álláspontját fogadjuk el semmint Leclercq-ét. Az elemzett tájleírások közül több valós helyet ábrázol, Clairvaux leírása a hely pontos topográfiáját is követi, de más szövegekben is megjelennek az ábrázolt táj földrajzi elhelyezkedésére utaló elemek, táji jellegzetességek. Leginkább az önálló tájleírások mutatják be a valós tájat, amelyeket *A teremtés dicsérete* című alfejezetben ismertettünk.

A helynévanyag még inkább igazolja ezt a feltevést, amint említettük az erdei fák megjelenése a monostorok neveiben fokozott tájpercepcióról tanúskodik. A ciszterciek a mennyei harmóniát kivetítették földi tájaikra, ez a helynevek „mennyei topográfiájából” és a kolostori táj Paradicsomhoz való hasonlításából egyaránt kiderül. A mennyei tájakat pedig a földi tájak elemeinek felhasználásával írták le, ahogy ezt a ciszterci kertszimbolika bemutatásával kapcsolatban ismertettük. A misztikus írásokban megjelenő növények, kertek, virágok leírásában a személyes tapasztalat is közrejátszott, ahogy Newman is állítja. A kertészkedés, szőlőmetszés és aratás képeit a ciszterciek nem kizárólag a Szentírásból, hanem minden bizonnyal mindennapi életükből is merítették. Véleményünk szerint a ciszterci és remeterendi irodalomban a szimbolikus és valós tájbrázolások nem kizárják, hanem kiegészítik egymást, és a földi táj kölcsönhatásban van a mennyei tájjal.

A ciszterciek és a remeték kapcsolatát a tájjal a külső szemlélők egészen más aspektusból mutatják be, mint a monasztikus források. A táj egyaránt lehet a rend bírálatainak vagy dicséretének eszköze. A külső szemlélők által írt munkákban a kolonizáció sokkal hangsúlyosabban jelenik meg, mint a monasztikus forrásokban. Az udvari klerikusok munkáiban is előfordul, hogy az erdőirtást pozitívan értékelik a szerzők. Gerald of Wales a clunyiekkal szemben dicséri a cisztercieket, akik a puszta sivatagot és a sűrű erdőt rövid időn belül termékeny vidékké alakítják. Gerald of Wales azonban sokkal inkább károsnak tartja a ciszterci kolonizációt, mint hasznosnak. A kapzsiságtól és a bírvágytól fűtött ciszterciek számos területet szereznek a királyi erdőkben és kiirtják az értékes fákat. A walesi udvari klerikus szerint a llanthony-i apátság remetéi nem az erdők kiirtására, hanem azoknak megőrzésére törekedtek, nehogy eltérjenek a remeteélettől. Ez a fajta tájhasználat teljes mértékben az ellentéte a ciszterciek pusztító munkájának. Walter Map szerint a ciszterci táj mesterségesen létrehozott sivatag: „*világon kívüli hely a világ közepén*”. Mivel a ciszterciek a 12. század végén a szigetországban nem találtak lakatlan pusztaságokat semmilyen eszköztől nem riadtak vissza, hogy azt megteremtsék maguknak. Nemcsak erdőket irtottak ki, hanem falvakat telepítettek máshová és plébániákat romboltak le. Az udvari klerikusok a ciszterci rendet a 12. és a 13. század fordulóján bírálják, véleményük szerint a rend azért vetemedik ilyen cselekedetekre, mivel eltért eredeti igaz eszményeitől. A ciszterciek káros tájalakító munkája tehát nem a rend korai szellemiségéből fakad, hanem abból, hogy kevesebb, mint egy évszázad alatt eltértek attól.

A koldulórendi természetszemléletet – ahogy ezt a bevezetőben leszögeztük – csak kitekintésképpen érintettük, hogy felhívjuk a figyelmet a középkori természetszemlélet

kontinuitására. Azt már a korábbi középkorkutatás is hangsúlyozta, hogy a 11–12. századi remeteéletrajzok magukban hordozzák a ferences természetkultusz számos elemét. A remeték hasonlóan gyengéden bántak az állatokkal, mint Szent Ferenc, etették és itatták azokat, valamint menedéket nyújtottak nekik üldözőik és a hideg ellen. A 12. századi szerzetesek pedig hasonló érzelmekkel fordultak a teremtett világ szépségei felé, mint Ferenc.

További kutatások iránya. A disszertációban főként monasztikus elbeszélő források segítségével vizsgáltuk a ciszterciek és a remeterendek természetszemléletét. A hagiográfiai írásokból, krónikákból, levelekből, prédikációkból kirajzolódó képet összevetettük a helynevek elemzéséből kapott eredményekkel. A monasztikus tájszemléletről teljesebb panorámát kaphatnánk további forráscsoportok bevonásával. Az ikonográfiai forrásokat csak érintőlegesen említettük a munkában, a ciszterci miniatúrák vizsgálata tovább gazdagítaná a monasztikus tájszemlélettel kapcsolatos ismereteinket. Amint azt a bevezetőben említettük az utóbbi évek brit középkorkutatásában hangsúlyos szerepet kapott a tájrégészet, amely legteljesebben a vizsgált szerzetesrendek esetében alkalmazható. Ezért indokolt lenne a tájrégészeti eredmények összevetése az írott forrásokból kialakult következtetésekkel. A disszertáció a vizsgált források adottságaiból kifolyólag túlságosan tág keretet ölel fel, mind földrajzi, mind egyéb értelemben, ezért a régészeti anyag és az írott források összehasonlítása egy-egy kiválasztott régióban lenne indokolt, jó példát láthattunk erre a yorkshire-i ciszterci monostorok interdiszciplináris kutatásával kapcsolatban. A helynevek vizsgálatát mindenképpen érdemes lenne folytatni, az apátságnevek helyett azonban sokkal inkább a grangiák és a birtoktestek elnevezéseire kellene koncentrálni, hiszen ezek sokkal többet elárulnak a természeti környezetről. Ezen vizsgálatokat szintén régiókra lebontva lenne érdemes elvégezni. Tovább színesítené a monasztikus tájszemlélettel kapcsolatos képet a koraújkori metszetek, térképek, katonai felmérések elemzése, amelyeken gyakran változatlan módon láthatjuk a középkori állapotokat. Az okleveles anyagból elsősorban a határjárások árulnak el a legtöbbet a középkori tájról, ezeket a forrásokat is elsősorban régióként vagy rendenként lenne érdemes vizsgálni az anyag terjedelmessége miatt. Az utóbbi években előtérbe került a monostorok interdiszciplináris kutatása, viszont újfajta következtetésekhez vezethetne az ezen módszerek által vizsgált eredmények összevetése a monasztikus elbeszélő forrásokból kirajzolódó képpel.